

İRAN'DAKİ KAŞKAY TÜRKLERİ*

DR. MUHİTTİN ÇELİK

İran, tarih boyunca göç eden kavimlerin güzergâhı olmuştur. Bundan dolayı da göç eden kavimler, ülkenin tarihî, iktisadî, sosyal ve kültürel hareketlerinin temel unsurunu teşkil ederler. Bu kavimlerin başında da Türkler gelir.

Türkler, X. yüzyıla kadar Altaylardan Hazar ve Karadeniz'in kuzeyine kadar, hatta Orta Avrupa ve Balkanlara doğru hareket etmişlerdir. İslâmiyetin kabulü ve Hz. Ömer'in 642'de Sâsani İmparatorluğunu ortadan kaldırması, daha sonra da (999) Karahanlılar'ın son kuvvetli İran devletini (Samanoğulları) yıkmasıyla İran toprakları Türklere açılmıştır.

Bugün İran nüfusunun yaklaşık %40'ını Türkler oluşturur. Bunlardan (Azerî Kaşkay, Afşar, Karapapak, Kengürlü, Türkmen, Kaçar, Hamse vb.) Azerîler (20 milyonla) birinci sırayı almaktadır. Azerîlerden sonra, ikinci önemli Türk topluluk Fars bölgesinde kesif hâlde bulunan Kaşkaylar'dır.

Kaşkay Türkleri, İran'ın Fars bölgesinde kışlak ve yaylak göçebeliği yaparak, hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Günümüzde çeşitli ekonomik, siyasî ve coğrafi sebeplerle yerleşik hayata geçenler varsa da, yaylak ve kışlak göçebeliği hâlâ devam etmektedir. Ancak her geçen gün göçebelikten yerleşik hayata geçiş hızlanmaktadır. Bunun sonucu olarak hem gelenek ve görenekleri, hem de dilleri gün geçtikçe unutulmaya yüz tutmaktadır. Ayrıca Kaşkay Türkçesiyle yazılan kısıtlı eserler de kaybolup gitmektedir. Gerek okuma ve yazma oranının az olması ve gerekse verilen eserlerin basılıp yayımlanmaması / yayımlanamaması, bir kültürün yok olmasına zemin hazırlamaktadır.

1890 yılı itibarıyla Kaşkayların nüfusu 25 bin aile (yaklaşık 150 bin) olarak gösterilmiştir.¹ I. Dünya Savaşı'na rastlayan yıllara ait Türk kaynaklarında Kaşkayların nüfusu 350 bin olarak gösterilmiştir.² 700-800 bin olarak gösterenler de

* Kafkas Üniversitesi I. Milli Kafkas Sempozyumu'nda (29 Ekim 1995) tebliğ olarak sunulmuştur.

1 T.E. İbrahim (Şahin), *Gaşgaylar*, Bakü 1988, s. 41.

2 *Türk Yurdu*, yıl 1327/1328, I. 106-111.

vardır.³ Bazı kaynaklarda da 6,4 milyon gösterilmiştir.⁴ Günümüzde 2 milyon civarında olduğunu tahmin ettiğimiz Kaşkaylar, kendi iktisadî ve kültürel faaliyetleriyle sadece Fars bölgesini değil, aynı zamanda ülkenin birçok bölgesini de etkileri altına almışlardır.

Kaşkay isminin menşei hakkında değişik görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden bazıları şunlardır:

1. Dr. Haşmetullah Tabibî, David C. Morisden'e dayanarak, "Kaşkay" isminin ilk defa Câni Ağa Kaşkaî (Ağa Kaşkaî) soyadlı Şah Abbas'ın hükûmetinde makam sahibi bir şahıstan aldığını belirtir.⁵

2. Bartold (İran uzmanı)'a göre "kaşkay" ismi "alnı beyaz at" anlamına gelmektedir. Ayrıca W. Radloff lügatinde "Kaşka", "alnı beyaz lekeli at" manasındadır. Yani alnı beyaz lekeli atlara bindikleri için, bugüne kadar "Kaşkaylar" olarak anılagelmişlerdir.⁶

3. Bazı araştırmacılar, Kaşkaî (), ve "Kaşkaî () kelimeleri arasındaki benzerlikten yola çıkarak, Türk dilinde "çaç- ()" kelimesinin "fırar etmek, kaçmak" manasına geldiğini savunmuştur. Kaşkayların Moğolistan ve Türkistan'dan kaçtıklarını iddia ederler. Kaşkayların; Cengiz'in ordusundan ve yağmasından kaçarak bu topraklara geldiği görüşündedirler.⁷

4. "Kaşkay" kelimesi geçmişte politik olarak birleşmiş ve aynı kültürel özellikleri paylaşmaya devam eden değişik kökenli kişi ve gruplar için kullanılır.⁸

5. Melik Mansur Han, yukarıdaki görüşleri reddederek, "kaşkay" isminin "kaş" (hayvan barınağı, sağlam, kaya gibi) kelimesinden geldiğini iddia etmektedir.⁹

"Kaşkay" ismi gibi Kaşkayların İran'a ne zaman ve ne sebeple geldikleri hususunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür:

3 Doç. Dr. Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, İst. 1988, s. 192.

4 Celâlettin Yücel, *Dış Türklere*, İst. 1976, s. 85

5 Haşmetullah Tabibî, *Camî'ş-Şinâsi ve Merdumanâşi, İlat ve Aşayır*, Tahran 1992, s. 328.

6 B: Kemal Yeşilbursa, TK yıl XXVI, sayı 299 (Mart 1988), s. 164.

7 Haşmetullah Tabibî, *a.g.e.*, s. 312.

8 *Müslümün Halklar Ansiklopedisi*, c. II., İst. 1991, s. 77.

9 Melik Mansur Han Savleddevlei Kaşkaî, Merhum Savletüddeve'nin ikinci oğludur. (İsmail Han-ı Kaşkaî) Kaşkay İli'nin meşhur ilhanı, Ekim 1994 yılında Tahran'da yaptığımız Röportaj'da.

1. V. Minorsky, Kaşkayların esas kütlelerinin Moğol devrinden önce, Selçuklular devrinde buralara yerleştirilmiş olduklarını belirtmektedir.¹⁰

2. Mehmet Saray, Kaşkayların Moğollar devrinde Doğu Türkistan'dan göçerek İran'a gelip yerleştikleri görüşündedir.¹¹

3. Mesut Keyhan, isimleri dolayısıyla Kaşgar'dan geldiklerini belirterek, Kaşkayların Nadir Şah (1688-1747) tarafından İran'a göç ve iskânları (Halacistan'da daha sonra Fas'a) hakkındaki rivayetleri kaydeder.¹²

4. Maria Thèrèse, Kaşkayların Akkoyunluların soyundan geldiğini, Erdebil çevresinde bir süre oturduktan sonra, XVI. yüzyılın ilk yarısında Şah İsmail'in teklifi üzerine Fars eyaletine gelip yerleştiklerini belirtir.¹³

5. Bu konuda araştırma yapan Melik Mansur Han (Savletüddovle), kendi atalarından kalan senet ve delillere dayanarak Kaşkayların, İslâm sonrası İran'a gelen, buhranlı dönemin Türkleri olduklarını ve Horasan'dan Sistan'a ve Kirman yolundan Fars bölgesine geldiklerini savunmaktadır. Daha sonraları ise güneyden yavaş yavaş kuzeye doğru Bahtiyari ve mücaviri olan Acem Irakı¹⁴'na yerleştiklerini hatta Zencan taraflarına kadar gittiklerini belirtmiştir.

Sonuç olarak Kaşkay Türklerinin bugünkü nüfusları 1,5 milyondan az değildir. Kaşkay ismini de büyük bir ihtimalle "kaşka" (alnı beyaz at veya binek hayvanı) kelimesinden almışlardır.

Kaşkayların bir ara ne zaman ve ne sebeple geldikleri hususunda da kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bugün buldukları yere en az 700-800 yıl önce geldikleri bilinmektedir. Daha önceleri de uzun bir süre Kafkas bölgesinde kaldıkları (Azerîcenin büyük tesiri de bunu doğrular mahiyettedir) konusunda bilgiler mevcuttur. Daha sonraki dönemlerde asıl Kaşkay birliğine çeşitli Türk oymaklarının karıştığı da muhtemeldir.

10 V. Minorsky, "Halac Türk Dialekti", *T.D.E. Dergisi*, c. IV, sayı 1-2 (İst. 1950), s. 103.

11 Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 192.

12 Mes'ud Keyhan, *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran*, c. II. Tahran 1932, s. 78.

13 Maria Thèrèse Üllens de Schooten, *Lords of the Mountains, Southern Persia and the Kashkai tribe*, Lond. 1956, s. 53.

14 Acem Irakı, aşağıdaki şehirleri içine alan bir bölgedir: Irak, Tefriş, Aştiyan, Halacistan, Save, Buin, Zehra ve çevresi.

Kaşkayların yaşadığı coğrafi bölge

Kaşkayların bugün yaşadığı bölgenin son zamanlara kadar resmî adı İl-i Kaşkai (Kaşkay İli) idi. Fakat bu bölgenin adı daha sonra İran hükûmetlerince Fars bölgesi olarak değiştirildi. Ancak, Kaşkayların yaşadığı bölge hâlâ halk arasında İl-i Kaşkai olarak bilinir. Biz de bu ismi kullanmayı uygun bulduk.

Kaşkay İli, Fars körfezi kıyılarından başlayarak İsfahan ve Bahtiyari bölgesinin güneyine kadar varan bir alana yayılmışlardır. Zagros dağlarının birbirine girmiş yükseklikleri ile Fars Körfezi sahilleri bu ilin sınırlarını çizmektedir. Bölgenin merkezi Şiraz'dır. Şiraz'ı merkez olarak değerlendirdiğimizde, Kaşkayları yaşadıkları yerler itibarıyla üç kısma ayırabiliriz:

1. Kaşkay yaylak bölgesi: Şiraz'ın kuzeyinden başlayarak Zagros dağlarına kadar uzanır. Bölge Sipidan, Berucen, Semrom, Abâde ve Mordeşt şehirlerini içine alır.

2. Kaşkay kışlak bölgesi: Şiraz'ın güneyinden başlayarak körfeze kadar uzanan bölgedir. Lar, Cehrom, Firuzâbâd, Kazron, Mümesnâ, Buşehr, Kongan, Deştensenan şehirlerini içine almaktadır.

3. Orta (merkez) bölge: Şiraz havalisi, Deşt-i Erjen ve Merudeşt bölgeleridir.¹⁵

Kaşkayların yaşadıkları alan güney - kuzey ve doğu - batı sınırları, İran'da yaşayan diğer göçebe aşiretlerine nispetle geniş bir alana yayılmıştır.

Kaşkaylarda geleneksel idarî yapılanma

Dağınık olan Kaşkaylar 18. yüzyılda Cani Ağa tarafından birleştirilerek bir uruk (aşiret) hâlini almıştır. Cani Ağa, Kaşkayların ilk "İlhanı"dır. Onu bu makama Zend Kerim Han (Kerim Hanı Zend) tayin etmiştir. Cani Ağa Şahlu oymağına mensup idi.¹⁶

Kaşkay İli'nin genel reisine, (İl+han) "İlhanı" denir. İlhanı, hakikatte siyasî, askerî bir lider olup ilin birliği ve bütünlüğünün sembolüdür. İlhanı kendisine yardımcı olmak üzere bir "İlbeyi" seçer. Bunun görevi, hükûmetin kendi payını

¹⁵ Rıza Müstevfi El-Memaliki, *İli Kaşkaî*, Özel İran İslâm Üniversitesi (Basılmış Dr. Tezi), Tahran 1994, s. 9

¹⁶ Cengiz Orhonlu, *Kaşkaylar*. TK, sayı 54, Yıl 5, s. 32.

aldığı vergileri toplamaktır. İlbeyi, aşiretin büyüklerinden olabileceği gibi çoğunlukla İlhanı'nın kardeşidir.

Tayfa: Kaşkay İli'nin kollarına tayfa denir. Her tayfanın bir idarecisi vardır. Buna “kelanter/ kalantar” oymak beyi denir. Kelanter İlhanı tarafından seçilir. Bunlar İlhanı'nın yakınlarından olup birkaç bin haneden oluşan oymakların başkanıdır.

Gerçekte tayfa bir sosyo-kültürel kurumdur ve ilin genel siyasetinde Kelanterin rolü vardır.

Tire: Her tayfa tirelerden müteşekkildir. Tirelerin reislerini ve idarecilerini, ilin merkezi kuvveti olan İlhanı seçmektedir. Tire de tayfa gibi bir sosyo-kültürel yapıya sahiptir ve “kethüda” denilen Kelanter yardımcılarının idaresinde yönetilirler.

Bonku: İhtiyaca göre değişik durumlar gösteren ve siyah çadırlar da yaşayanların Kaşkay İli'nde sahip oldukları unvandır. Oba, bölük, işom diye de isimlendirilen bonkular yurt olarak isimlendirilen yerlerde bulunmaktadır. Bonkunun bütün fertleri bir tiredendir. Bonkuların reisine “aksakallı” (Rişşefid) denir ve genellikle seçimle belirlenir.

Bile: Kaşkay İli sisteminde “bonku” en son kol olarak bilinir. Ancak bazı bonkularda diğer geri kollara da rastlanmaktadır. Bu geri kollara “bile” denir.

Kaşkayların Keşkûli (Büyük ve Küçük Keşkûli) tayfası ve Şordereli (Dereşorlu) tayfasında en son “bonku”dur. Fakat Farsimadan tayfası, Amele ve Altı-bölük (Şeşboki) tayfalarında en son kolbiledir.¹⁷

İlhanına bağlı olan kelanterler birkaç bin haneden oluşan oymakların başkanıdır. İlhanının kendilerine paylaştırdığı otlakları onlar da, 100 veya 300 hanenin başkanı olan kethüdalara (oba beylerine) paylaştırırlar. Kethüdaların emrinde de 15-20 hanenin başkanı olan aksakallılar (Riş-Şefid) vardır. Onlar da kendi yönetimlerindeki ailelere bu otlakları paylaştırırlar. Kaşkaylar, ağustos ayının sonlarına doğru yaylaktan kışlağa, nisan ayında da yaylaklara çıkarlar.

17 Haşmetullah Tabibî, *a.g.e.*, s. 330-331.

Kaşkaylardaki bu geleneksel idarî yapılanma, aralıksız olarak Rıza Şah'ın tahta geçmesine (1925-1941) kadar devam etmiştir. 1930 da Kaşkaylar hükûmetin iskân siyasetine karşı isyan edince silâhsızlandırılmak sureti ile yerleştirilmeye teşebbüs edilmiş ve dolayısı ile oymakların teşkilâtı da bozulmuştur. Daha sonraki yıllarda (1943-1982) kısa aralıklarla bu teşkilât canlandırılmaya çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır. Son olarak bu girişim 1982'de Hüsrev Han'ın Firuzâbad'da idam edilmesiyle son bulmuştur.

Günümüzde teşkilâtları bozulmuş olan Kaşkay Türkleri, konar-göçer hayat tarzlarını tüm zorluklara rağmen sürdürmektedirler. Ancak gün geçtikçe yerleşik hayata geçiş hazırlanmıştır.

Temel Kaşkay tayfaları ve tireleri

Kaşkayların boyları ve oymakları hakkında kaynaklarda farklı rakamlar verilmiştir:

Fesaî *Farsnâme* adlı eserinde, 66 boy ve oymağın adını kaydetmiştir.¹⁸ Razmara, 27 boy ve 190 oymak olarak göstermektedir.¹⁹ Behmenbeği, Kaşkayların 5 boy ve 138 oymağını eserine kaydetmiştir.²⁰ Kaşkayların temel tayfalarını ve tirelerinin bazılarını şöylece sıralamak mümkündür:

1. Şordereli (Dereşorlu) Tayfası: 30-35 tire ve 3000 aileden ibarettir. Tirelerden bazıları şunlardır: Karahanlı, Telebazlı, Hacımemedli, Hacıdeveli, Çartalı, Hayratlı, Kerimli, Hudaverdili, Canbazlı, Bulverdi (Ebiverdi) vb.

2. Şeşbluki (Altübölüklü) Tayfası: 25 tire ve 3000 aileden ibarettir. Tirelerinden bazıları şunlardır: Germi, Cereyanlı (Ceylanlı), Heybetli, Seferli, Karayarlı, Dokkuzlu, Kadirli, Arapşamlı, İslâmlı, Alemdarlı vb.

3. Amele Tayfası: 40-45 tire, 2000 aileden ibarettir. Tirelerinden bazıları şunlardır: Ardkapan, Siyah Külahlı, Behmenbeyli, Sekkizli, Corkani (Cürkani), Nökerbab, Gizli, Demir çomaklı, Çobanlı, Karakanlı, Küçük Caferbeyli, Tayyibi vb.

18 M.H. Fesaî, *Farsnâme-yi Nasırî*, c.II, Tahran 1313, s. 313.

19 Ali Razmara, *Coğrafya-yı Nizamiye İran*, Fars, s. 115-118.

20 M.B. Behmenbegi, *Örf ve Adet der-Aşairi Fars*, s. 53.

4. Keşkûli (Büyük ve Küçük Keşkûli) Tayfası: 40-45 tire, 2000 aileden ibarettir. Tirelerinden bazıları şunlardır: Pizkani, Arıhlı, Beyveli, Türkî, Ferhadlı, Göçerli, Bollı (Bolulu), Keremli, Alibendli, Filbendli vb.

5. Farsimedan (Farsimedan=Farsça bilmeyen) Tayfası: 10-15 tire, 2000 aileden ibarettir. Tirelerinden bazıları şunlardır: Kelili, Doğanlı, Kırımşanlı, Meybani, Yandıranlı, Kozanlı, Kasımlı vb.

6. Safahanî Tayfası: 10 tire, 400-500 aileden ibarettir. Tirelerinden bazıları şunlardır: Gürcülü, Kızıllı, Hürmüzi, Zilan, Gülzarlı vb.

Şordereli'ler cins atlar yetiştirmekle, Keşkûli tayfası en iyi ve en güzel halı ve kilimleriyle tanınmaktadırlar. Amele oymağı ise, doğrudan İlhanı'na bağlı olup, onun hizmetinde çalışır.

Bunların dışında tireleri olmayan (Rahimi, Memedi, Büyük Caferbeyli vb. gibi) tayfalar da mevcuttur. Bazıları da (Alibeğli, Şehvand, Liravi gibi) yerleşik hayata geçerek dillerini ve dinamiklerini unutmuştur.

Kaşkaylar, Türklerin Oğuz boyundan olup, Türk gelenek ve göreneklerini günümüze kadar en iyi şekilde muhafaza eden önemli bir Türk unsurudur. Çeşitli dönemlerde İran iç siyasetinde söz sahibi olmuşlardır. Bunun için de merkezî hükûmet için sürekli "potansiyel tehlike" olarak görülmüşlerdir. Göçer-konar bir hayat yaşadıkları için asimile edilmeleri mümkün olmamıştır. Bu sebeple Kaşkaylar değişik zamanlarda yerleşik hayata zorlanmışlardır. Bunun sonucunda da büyük maddî ve manevî zararlara uğramışlardır.

Günümüzde Kaşkaylar, gerek merkezî hükûmetin ve gerekse ekonomik şartların zorlanmasıyla yerleşik hayata geçmek mecburiyetinde kalmaktadırlar. Yerleşik hayata geçmeleri de kısa bir süre sonra eriyip gitmelerine sebep olacaktır.

Kaşkayların yazılı bir tarihleri yoktur. Kaşkaylar ile ilgili araştırmalara zaman kaybedilmeden başlanmalıdır. Aksi takdirde bu önemli Türk boyu, dili ve gelenek ve görenekleri ile birlikte yok olup gidecektir. Kaşkayların yaşadığı bölgeye giderek, bu olumsuz değişimi üzümlere gördük.

Birçok Türk boyu gibi, Kaşkaylar da pek çok acı ve tatlı olayla karşılaşmıştır. Okuma ve yazma oranının düşük olması sebebiyle Kaşkay şair ve yazarları-

nın ortaya koydukları eserler gerekli ilgiyi görmemiş ve basılıp yayımlanan eserlerin çoğu da kaybolup gitmiştir. Günümüze kadar gelen nadir eserleri ise il fertlerinin şahsî gayretleriyle mümkün olmuştur.

Bu eserlerden biri Novzer Danişur'un Kaşkay İli'nde derlediği *Nağmeha-yı İli-i Kaşkaî* adlı şiir kitabıdır.²¹ Bu eserde yer alan şiirlerden bir tanesini örnek olarak aşağıya alıyoruz:

BİLİN SİZ

Hani laçın hani tarlan hani bâz

Varı uçdu gölimizden biliñ, siz

Hani gülşen hani gülzâr hani yâz

Varı giddi ilimizden biliñ, siz

Hani koççi oğulların nefesi

Hani dağdan gelen nuvlar sisi

Hani katar giden iler devesi

Göçmez iler çölimizden biliñ, siz

Çabuk âdlar tir-endâzlar nic oldu

Keylig sesi hoş-âvâzlar nic oldu

Kaşkaide serv-i nazlar nic oldu

Varı giddi, ilimizden bilin, siz

Beli inçe döşi siper cevânlar

Hani şilâl boylı kaşı kemânlar

Hoşluğ geçdi bize kaldı yamânlar

Yaman geçer, halimüzden biliñ, siz

Üzgeç oğlan şâhâz geçmez göllere,

Adlı ohçı daha gidmez ilere

Şeyda bülbül arzuludur güllere

Ayrı düşdig gelimizden biliñ, siz

21 Novzer Danişur Kaşkaî, *Nağmeha-yı İli Kaşkaî*, Şiraz 1993. s.7.

Noldı ingilisten damar çekenler
Noldı ecnebiler kanun tökenler
Noldı koşunun çeken koşun bükenler
Katar düştü belimizden biliñ, siz

Elden giddi Kaşkaîden vekârı
Hob sıfatı şeca'atı, refâtı
Sadakatı sahavatı kirdârı
Varı giddi dilimizden biliñ, siz

Hayahuli âgur iler görünmez
Uciranlu kaşen çöller görünmez
Keyligli duraccalı yeller görünmez
Varı giddi ilimizden biliñ, siz

Sadeligden bir âd u sân kalmadı
Sadakatlar giddi imân kalmadı
Gayretlü kişiden nişân kalmadı
Kimlerkapar gulumuzdan biliñ, siz

Dağulduğ tefrika oldug perîşan
Ac u âc kalmuşug sebil ser-gerdan
Arha, halı rakib çohdur gün yaman
Kimse gelmez dalimizden biliñ, siz

Sitar çalmaz kaşkaîde nekise
İbrahim toyda kerri ney çalsa
Bakılmazlar Emir Kadı bulunsa
Ramak gidmiş ilimizden biliñ, siz

Canunan sahlayağ İslâm âyını
İranun torpağını çâyını
Hakk virmiş düzedmeg Şaylu pâyını
İdmeleyer yolumuzdan biliñ, siz.

Bilinmeyen Kelimeler

âd	: at
âdli ohçı	: ok atan atlı.
âd u sân	: adı sanı
arha	: bir tür dokuma halı
bâz	: bir kuş ismi
bernov	: tüfek (Alman tüfeği)
cevân	: genç, delikanlı
damar çek-	: sömürmek, kan emmek
döş	: göğüs
duraccalı kuş	: çölde yaşayan bir kuş
gul	: kol
hâyâ - hul	: vaveylâ, çığltı, çalıp eğlenmeden çıkan gürültü
hoş - âvâz	: güzel ses
kanun tök-	: kanını dökmek
kâp-	: tutmak
keylig	: keklik
koççi oğul	: koçyiğit
laçın	: kuş avlamak için beslenen şahin cinsinde yırtıcı bir kuş
nekisa	: çalgı ustası
ramak gid-	: kudretten düşmek, güçsüz kalmak
ser-gerdan	: başıboş, avare
serv-i nâz	: servi boylu
sitar	: bir çalgı aleti
şâhâz	: sürünün önünde giden keçi, öncü
şaylu	: Kaşkayların oymaklarından biri
şilal boylu	: uzun boylu, fidan boylu
terlan	: güçlü gagası ve uzun kanatları olan yırtıcı bir kuş
tir-endâz	: avcı, ok atan, ateş eden
toy	: düğün